

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруяко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссов М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Сминтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

О. В. Сминтина (Одеса)

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНОЇ ПРУЖНОСТІ У ПЕРВІСНІЙ АРХЕОЛОГІЇ В СИСТЕМІ МОДЕЛЮВАННЯ ВІДПОВІДІ ЛЮДИНИ НА ГЛОБАЛЬНІ ЗМІНИ КЛІМАТУ

Новітня теоретико-методологічна база міждисциплінарних досліджень відповіді людини на глобальні зміни клімату у первісну добу включає широкий спектр концепцій та понять. Теорія культурної адаптації, еволюції та трансформації, екологічного стресу, регулювання та сталого розвитку сьогодні є важливими інструментами інтерпретації змін у техніці виготовлення знарядь праці, стратегії життєзабезпечення, систем розселення та способу життя первісного населення, незважаючи на те, що їхнє застосування в рамках різних наукових шкіл та підходів може суттєво відрізнятися як на методологічному, так й на інтерпретаційному рівнях¹.

Теорія пружності є одною з новітніх розробок, запозичених фахівцями в галузі первісної історії та археології у природничих науках та успішно застосованих для інтерпретації тривалості та масштабу змін в способі життя, в економіці та духовній культурі, викликаних зовнішніми чинниками, важливе місце серед яких посідають кліматичні та екологічні зміни. Поняття пружності, широко уживане у фізиці та інженерних науках для позначення здатності системи самовідновлюватися за присутності стресорів, вперше було вжито в екології у середині 70-х рр. ХХ ст. й впродовж наступного десятиріччя набуло значення «здатності системи підтримувати свою структуру та модель поведінки в ході протидії виклику»².

На останню третину припадає введення до наукового обігу терміну «екологічна пружність», що визначається як ступінь збудження, якому може протидіяти екосистема, не трансформуючи процес самоорганізації та зберігаючи власну структуру; цей термін уживався в спільному контексті з поняттям адаптації до екологічних змін³. На початку ХХ ст. теорія пружності в екології збагачується завдяки встановленню існування тісного зв'язку між поняттям адаптивної спроможності, яким в соціо-екологічних системах позначається здатність людей впоратися зі змінами свого природного оточення шляхом їх спостереження та внесення необхідних змін у взаємодію з цим оточенням⁴.

Такий підхід приводить до запровадження поняття кліматичної пружності, яке визначається як здатність соціо-екологічної системи: «1) поглинати стрес та підтримувати функціональність в умовах зовнішніх стресів, утворених кліматичними змінами, та 2) адаптуватися, реорганізуватися та еволюціонувати у напрямку більш бажаних конфігурацій, що підвищують сталість системи, роблячи її краще підготованою до майбутніх впливів кліматичних змін»⁵.

В культурній та соціальній антропології, психології й поведінкових науках, педагогії та культурології теорія пружності вводить до наукового обігу практично одночасно з її поширенням в екологічних науках⁶. Культурна пружність визначається як здатність культури підтримувати та розвивати культурну ідентичність та критичне культурне знання й практики у стресових умовах; це поняття застосовується для визначення того, як культурне підґрунтя (включаючи традиції та звичаї) допомагає особистостям та спільнотам долати негаразди⁷.

Осмислення зв'язку між пружністю та адаптацією (включаючи поняття адаптивної здатності) стало вихідним пунктом встановлення зв'язку між пружністю та іншими поняттями, введеними до наукового обігу наприкінці ХХ – у перші роки ХХІ ст. для позначення взаємодії природи та людини у минулому та сьогоденні, зокрема, із поняттями уразливості (vulnerability), надмірності (redundancy), сталості (sustainability) та пом'якшення впливу (mitigation), стресу та регулювання (adjustment)⁸. В результаті була запропонована серія нових понять, найбільш широко вживаним серед яких стала «сфокусована на культурі пружна адаптація (culturally-focused resilient adaptation), за допомогою якою описується ефект, що може викликати пружність у культурі⁹.

Отже, протягом останнього десятиріччя теорія пружності набуває значення трансдисциплінарної, а її застосування потребує залучення новітніх досягнень у комплексному дослідженні взаємодії між різноманітними чинниками природного та антропогенного походження. Як наслідок дана теорія отримує значну кількість прихильників¹⁰, незважаючи на висловлений раніше скептицизм стосовно її пізнавальних можливостей¹¹.

В результаті сьогодні теорія пружності виступає як дослідницький інструмент, що підкреслює використання зовнішнього впливу як каталізатора еволюції соціо-екологічної системи, при цьому дана еволюція розглядається як засіб опанування даного впливу. Власне, у цьому полягає її базова відмінність, зокрема, від широко застосованої у вітчизняній археології теорії адаптації, яка зосереджена на безпосередній реакції на подібний вплив.

Використання теорії пружності для дослідження відповіді людини на глобальні зміни клімату у первісну добу належить до числа теоретичних здобутків первісної археології 2010-х років. Стосовно кам'яної доби, зокрема, теорія пружності нещодавно була використана саме у описаному вище значенні (зміни еволюційного характеру задля опанування зовнішнього виклику) в контексті відтворення мережі використання сланцевих порід каменя на всесвітньому відомому неолітичному поселенні Чатал-Хуйюк в Туреччині¹². Як уявляється, у подібному розумінні теорія пружності може стати у перспективі

плідним інструментом дослідження відповіді людини на глобальні зміни клімату у Північно-Західному Причорномор'ї, зокрема, на підвищення рівня Чорного моря на рубежі плейстоцену та голоцену.

Екологічні, культурні, соціальні та історичні наслідки даного процесу є предметом захоплюючих дискусій від 1997 р., коли В. Расн та У. Пітман запропонували гіпотезу Чорноморського (або Великого Ноева) Потопу¹³. Хоча ця гіпотеза стала предметом переважно гострої критики з боку морських геологів, археологів та представників багатьох інших наук протягом наступних років¹⁴, деякі її визначальні моменти поширюються у популярній літературі, у засобах масової інформації та знаходять підтримку у дослідницькому співтоваристві¹⁵, сприяючи таким чином інтенсифікації багатодисциплінарних польових досліджень в регіоні та фундаментальному перегляду теоретичних рамок інтерпретації різних форм відповіді людини на глобальні зміни клімату у Чорноморському – Середземноморському коридорі на рубежі плейстоцену та голоцену. Так, зокрема, особливості змін клімату, берегової лінії та ландшафту північно-західного степового Причорномор'я, а також специфічні риси способу життя, системи життєзабезпечення та крем'яних індустрій населення даного регіону неодноразово дискутувалися на щорічних конференціях Міжнародного проекту з геологічної кореляції IGCP 521 «Чорноморсько-Середземноморський коридор за останні 30 тис. років: зміни рівня моря та людська адаптація» (2006–2010) та його наступника, IGCP 610 «Від Каспію до Середземного моря: екологічні зміни та відповідь людини на них у Четвертинному періоді» (2013–2017). В результаті була створена узагальнена картина історико-культурного та економічного розвитку населення Північно-Західного Причорномор'я у первісну добу у зв'язку з історією морського басейну¹⁶. Саме дана схема стала підґрунтям для визначення окремих явищ та рис поведінки, притаманних пізньопалеолітичному та мезолітичному населенню регіону, як прояв їхньої культурної пружності.

Так, зокрема, подібні риси найяскравіше проявляють себе у тих формах діяльності, що здійснюються повсякденно більшістю людей: у виробництві знарядь праці та у здобуванні харчування.

Стосовно знарядь праці, проявом культурної пружності можна вважати використання геометричних вкладенів носіями царинської та білоліської археологічних культур: в обох випадках ця культурна новація забезпечила виживання даного населення у складній екологічній ситуації дріасу III – початку пребореального періоду голоцену завдяки максимальній стандартизації й, відповідно, спрощення й інтенсифікації процесу виготовлення мисливського озброєння, що одночасно було й більш ефективним за своїми прицільними якостями й дистанційністю. Це одночасно посприяло

зміні орієнтації полювання за рахунок опанування промислу невеликих й нестадних тварин (тура, сайги та ін.).

Дана тенденція, що простежується як у згаданих археологічних культурах, так й у гребениківській й кукрецькій (анетівській) культурних традиціях, існування яких припадає на бореальний період голоцену, також цілком може бути розглянута як прояв культурної пружності, адже дана культурна новація загалом сприяла еволюційному культурному розвитку місцевого населення протягом усього мезоліту.

У такому контексті ознакою пружності культури стає й спроба доместикації тура на поселенні Мирне у Нижньому Подунав'ї, й більш інтенсивне використання в даному мікрореєоні їжі рослинного походження у бореальному періоді голоцену: дані зміни культурної практики дозволяють місцевому населенню продовжувати свою життєдіяльність в даному регіоні й навіть сприяють підвищенню загального рівня осілості.

Окрім повсякденної діяльності в контексті культурної пружності особливій увазі заслуговують також переселення й опанування нових жилих просторів. Так, зокрема, у випадку Білолісся – переселення з території сусідньої Добруджі, або зустрічний рух царинського й рогалицького населення в пребореалі та гребениківського й кукрецького населення у бореалі також можуть розглядатися як прояви пружності даних культур, адже зміна ареалу їхнього поширення посприяла подальшому розвитку даних культурних явищ.

Згадані зміни людської поведінки стали справжніми каталізаторами еволюції соціо-екологічних систем Північно-Західного Причорномор'я на рубежі плейстоцену та голоцену, адже вони не лише забезпечили просте виживання певного населення (як у випадку культурної адаптації), а й посприяли його переходу до нових етапів розвитку культури, що проявилось відповідно у процесах мезолітизації (на рубежі Дріасу III – Пребореалу) та неолітизації (у пізньому бореалі та протягом атлантичного періоду голоцену).

З іншого боку, зміни у системі розселення та мобільність представників усіх культурних традицій, що населяли Степове Причорномор'я на рубежі плейстоцену та голоцену, більш доцільно інтерпретувати як суто адаптивні за своїм характером: вони були безпосередньо зумовлені змінами клімату та ландшафту й були цілком достатніми, щоб гарантувати виживання окремих груп населення у нових екологічних умовах, втім, не створюючи нових культурних або історичних явищ.

---

¹ Smyntyna O. Environment in Soviet and Post-Soviet archaeology // Humans and environment: new archaeological perspective for the twenty-first century. – Oxford, 2013. – P. 27-44.

-
- ² Holling C.S. The resilience of terrestrial ecosystems: Local surprise and global change // *Sustainable Development of the Biosphere*. – Cambridge, 1973. – P. 296.
- ³ Nelson D.R., Adger W.D., Brown K. Adaptation to environmental change: Contributions of a resilience framework // *Annual Review of Environment and Resources*. – 2007. – Vol. 32. – P. 395.
- ⁴ Folke C., Carpenter S., Walker B., Scheffer M., Elmqvist T., Gunderson L., Holling C.S. Regime shifts, resilience, and biodiversity in ecosystem management // *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics*. – 2004. – Vol. 35. – P. 559.
- ⁵ Folke C. Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses // *Global Environmental Change*. – 2006. – Vol. 16. – P. 256.
- ⁶ Vayda A.P., McCay B.J. New directions in ecology and ecological anthropology // *Annual Review of Anthropology*. – 1975. – Vol. 4. – P. 293-306.
- ⁷ Clauss-Ehlers C.S. Cultural resilience // *Encyclopedia of Cross-Cultural School Psychology*. – Springer, 2015. – P. 324.
- ⁸ Smit B., Wandel J. Adaptation, adaptive capacity and vulnerability // *Global Environmental Change*. – 2006. – Vol. 16, no 3. – P. 282-292; Adger W.N. Social and ecological resilience: Are they related? // *Progress in Human Geography*. – 2000. – Vol. 24, no 3. – P. 347, 349; Dincauze D.F. *Environmental Archaeology: Principles and Practice*. – Cambridge, 2000. – P. 73.
- ⁹ Clauss-Ehlers C.S. Re-inventing resilience: A model of “culturally-focused resilient adaptation” // *Community Planning to Foster Resilience in Children*. – New York, 2004. – P. 27.
- ¹⁰ Vernon R.F. A brief history of resilience: From early beginnings to current constructions // *Community Planning to Foster Resilience in Children*. – New York, 2004. – P. 13.
- ¹¹ Бібліографію стосовно даного питання див.: Kaplan H.B. Toward an understanding of resilience: A critical review of definitions and models // *Resilience and Development: Positive Life Adaptations*. – New York, 1999. – P. 17-83.
- ¹² Nazaroff A.J., Baysal A., Çiftçi Y., Prufer K. Resilience and redundancy: Resource networks and the Neolithic chert economy at Çatalhöyük, Turkey // *European Journal of Archaeology*. – 2015. – Vol. 18, no 3. – P. 402-428.
- ¹³ Ryan W.B.F. Status of the Black Sea flood hypothesis // *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*. – Springer, 2007. – P. 63-88.
- ¹⁴ Бібліографію стосовно даного питання див.: Yanko-Hombach V., Gilbert A., Mudie P. Was the Black Sea Catastrophically Flooded during the Holocene? – geological evidence and archaeological impacts // *Submerged Prehistory*. – Oxbow Books, 2011. – P. 245-262.
- ¹⁵ Наприклад, див.: Lericolais G., Popescu I., Guichard F., Popescu S.-M., Manolakakis L. Water-level fluctuations in the Black Sea since the Last Glacial Maximum // *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*. – Springer, 2007. – P. 437-452.
- ¹⁶ Янко-Хобах В.В., Смынтына Е.В., Кадурич С.В., Ларченков Е.П., И.В. Мотненко, С.В. Какаранза, Д.В. Киосак. Колебания уровня Черного моря и адаптационная стратегия древнего человека за последние 30 тысяч лет // *Геология и полезные ископаемые мирового океана*. – 2011. – № 2(24). – С. 61-94.